

DE DRIEKONINGEN EN DE OUDE SALVIUSKERK TE LIMBRICHT ¹

P.B.N. VAN LUYN

Deze afbeelding uit de Catacomben van Priscilla is een van de oudste voorstellingen van de geboorte van Jesus. In diezelfde catacombe bevindt zich een afbeelding van hetzelfde type die nog zeker vijftig jaar ouder is. Daarop ontbreekt de staande figuur achter Maria. Het kerstverhaal is hiermee tot zijn simpelste vorm teruggebracht: moeder en kind, gezeten op een troon met hoge rug en drie bezoekers met Phrygische mutsen en wapperende manteltjes die kennelijk schalen met geschenken komen aanbieden. Het kind strekt zijn handen uit om die aan te nemen. De figuur achter Maria is waarschijnlijk de profeet Balaäm die wijst op de Ster (zie onder). Op vergelijkbare afbeeldingen zien we ook vreemde vorsten de Romeinse keizer hulde komen brengen ².

Afb. 1. Grfschrift uit de Catacomben van Priscilla, daterend van ca. 300, met de tekst Severa in deo vivas (Severa, moogt gij leven in God) en de afbeelding van de aanbidding door de drie Wijzen. Nu in het Vaticaanse museum.

Dat de vroege christenen deze afbeelding gebruikten om de Geboorte van Christus voor te stellen, moet betekenen dat voor hen aldus de kern van het verhaal getroffen werd: het kind met zijn moeder en belangrijke figuren die naar Hem toekomen om hulde te brengen. Het waren *Magoi*, zegt Mattheüs, *magiërs*. Magiërs waren al vanaf de zesde eeuw voor Christus een priesterkaste bij het volk van de Meden (in Iran), die zich bezig hielden met astrologie en sterrenkunde ³. Het waren mensen die de duiding van de sterren beheersten, die de wegen van de hemel kenden. Het was ondenkbaar hun bezoek los te zien van de Geboorte: het duidde die, het gaf de diepe betekenis er van weer.

ONTWIKKELING VAN HET BEELD VAN DE WIJZEN

Een groot aantal vroegchristelijke auteurs hebben zich met deze *Magoi* bezig gehouden.

Volgens JUSTINUS († ± 165) kwamen ze uit Perzië, volgens TERTULLIANUS († ± 220) uit Arabië. De aard van hun geschenken kan op beide gebieden wijzen ⁴. Augustinus daarentegen laat hen komen uit het oosten, westen en zuiden: uit heel de toenmalig bekende wereld ⁵.

Op basis van de drie gaven stelt ORIGENES († ± 254) dat zij met hun drieën waren. Zij zouden afstammelingen zijn van de profeet Balaäm. Deze had van zijn koning de opdracht gekregen de Israëlieten, die het Beloofde Land wilden binnentrekken, te vervloeken, maar in plaats daarvan profeteerde hij: *Een ster, opgegaan uit Jacob, wordt heerser, een scepter rijst op, afkomstig uit Israel* (Numeri, 17,24). Hij brengt ze ook in verband met de drie figuren die Abraham komen bezoeken om hem de geboorte van zijn zoon Isaäk aan te kondigen (Genesis 18) ⁶.

Hun komst en hun aanbidding waren een erkenning van Jesus als god en mens. Daarop wijzen volgens IRENAEÛS, bisschop van Lyon rond 180, de drie gaven: goud op zijn koningschap, wierook op zijn godheid, mirre op zijn mensheid en zijn begrafenis. Rond 200 zegt Tertullianus reeds dat zij koningen waren: hij citeert psalm 72, 10: *de koningen van Tarsis en de eilanden betalen hem tribuut, de koningen van Saba en Sheba geven geschenken. Alle koningen werpen zich voor hem neer, de heidenen zullen hem dienen*. En voorts Jesaja 60, 3: *De volkeren komen naar uw licht, de koningen naar uw opkomende glorie* ⁸.

Volgens een legende zou hun terugreis een jaar geduurd hebben door tegenwerking van Herodes, die hun schepen in Tarsis (Spanje!) in brand gestoken zou hebben. Eenmaal thuis zouden ze daar door de apostel Thomas, die volgens een

Afb. 2. Sarcofaagrelief uit Ravenna, vijfde eeuw. Ook hier de vrijwel identieke gestalten met hun Phrygische mutsen, de wapperende mantels, de korte gewaden en hier beter zichtbare lange broeken. Verschillen met afb. 1: Maria zit op de lage zetel zonder rugsteun van de Romeinse aristocratie, het kind Jesus heeft een nimbus, de ster staat achter Maria en de figuur achter haar ontbreekt. Het meest frappant: de middelste Wijze keert zich om naar de achterste: de eerste differentiatie tussen de Wijzen ⁹.

overlevering in India gepredikt zou hebben, tot bisschoppen zijn gewijd om daar het christendom te brengen ¹⁰!

De ster moest ofwel een komeet, ofwel een vreemd hemelverschijnsel zijn geweest, ofwel een samenstand van de drie planeten Mars, Jupiter en Saturnus ¹¹.

In een tekst uit de zesde eeuw verschijnen hun namen: *Bithisarea*, *Melchior*, *Gathaspa*, die later worden vereenvoudigd tot Balthasar, Melchior en Caspar. Ze krijgen ook drie verschillende leeftijden, oud, middelbaar en jong ¹².

Hun afbeeldingen tonen in de Oudheid drie vrijwel identieke gestalten van haastige reizigers met wapperende mantels, Phrygische mutsen en soms lange broeken. Vanaf de vijfde, zesde eeuw komt er geleidelijk aan differentiatie: de verschillen van leeftijd worden zichtbaar, de wijzen nemen verschillende standen aan: de oudste knielt, de middelste staat en wijst op de ster, de jongste komt haastig aangelopen.

Vanaf de tiende eeuw veranderen de mutsen in kronen, de gaven worden vaak aangeboden in een soort cibories.

Al deze details zijn ook al te zien in de middeleeuwse gewelfschildering in het Salviuskerkje te Limbricht. Een zwarte koning ontbreekt daar evenwel nog: deze komt pas geregeld voor vanaf de 15^e eeuw ¹³.

VERSCHILLENDE DATA

Christenen in Oost en in West vierden dit gebeuren op verschillende dagen: in het westen op 25 december, in het oosten op 6 januari. Deze laatste datum wordt al rond 200 vermeld door Clemens van Alexandrië als dag van Christus' geboorte. Van een liturgische viering van deze dag is evenwel pas sprake in de vierde eeuw. Het accent ligt dan evenwel niet op de geboorte als zodanig, maar op de manifestatie, de openbaring van Jesus, zijn *epifanie*. Deze term, die bij Homeros al voorkomt voor de verschijning van een God in menselijke gedaante, was in latere tijden afgesleten tot aanduiding voor een officieel koninklijk bezoek. Ook koningen werden vaak een beetje als goden beschouwd ¹⁵.

Afb. 3. Engels reliëf in walvisbeen uit 11^e-12^e eeuw, uit het Victoria en Albertmuseum. Maria en kind zitten in een paleis, de ster staat als een bloem naast het hoofd van Maria. De wijzen dragen kronen en hebben lange reisstaven bij zich: ze komen kennelijk te voet! Hun geschenken zitten in cibories ¹⁴.

De geboorte, zegt Chrysostomos, gebeurde nog in het verborgene, Jesus openbaart zich pas ten volle bij zijn doop in de Jordaan, als de Geest op hem neerdaalt en Gods stem klinkt die zegt: *Dit is mijn zoon, mijn veelgeliefde, in wie ik welbehagen heb.*

VERKLARING VANUIT DE GODSDIENSTGESCHIEDENIS: KERSTENING VAN HEIDENSE FEESTEN

De westerse datum, 25 december, is een bijzondere dag. Vanouds al had men opgemerkt dat het die dag duidelijk werd, dat de dagen weer begonnen te lengen, dat de zon op zijn schreden terugkeerde. In 274 stelde keizer Aurelianus dan ook op die dag het feest van de Zonnegod in: *Natalis Solis Invicti*, geboorte van de onoverwonnen Zon. De zonnecultus had te Rome al vanouds bestaan, maar was door de opkomst van de oosterse mysteriegodsdiensten, zoals die van Mithras en Isis, wat in onbruik geraakt. Mogelijk probeerde Aurelianus door dit feest van de Sol Invictus de authentiek Romeinse zonnecultus weer nieuw leven in te blazen. Zo zou hij wellicht meteen de groei van het Christendom kunnen stuiten. Ook Constantijn, die in 313 de christenen de vrijheid zou geven, was een zoonaanbidder, net als zijn vader. Al in 1932 stelde Bernard Botte, dat het dan voor de hand ligt te denken, dat de kerk deze heidense feestdag wilde heiligen door op die dag, 25 december, Christus' geboorte te vieren. Dit sloot ook mooi aan bij de profetie van Maleachi: *Maar voor u, die mijn naam vreest, zal de zon der gerechtigheid schijnen, met heil in zijn stralen* (Mal. 3,20). En in een andere tekst uit 243: *O wat glorieus en goddelijk is de voorzienigheid Gods dat op diezelfde dag waarop de zon ontstaan is, Christus is geboren*¹⁶. Ook voor het Oosten, waar men 6 januari vierde, gaf hij een gelijkkluidende verklaring: dat was immers de dag waarop men de geboorte van Aïoon vierde, een beschermgod van Alexandrië, die geboren zou zijn uit een maagd en op wiens feest men water uit de Nijl haalde. Ook hier zou volgens Botte een heidens feest gekerstend zijn¹⁷.

VERKLARING VANUIT DE LITURGIE: DE PAASDATUM

Toch tonen recente studies aan dat een andere verklaring de voorkeur verdient. De datum van het zonnefeest gold immers niet voor het Geboortefeest in het oosten, dat toch ook tot het Romeinse Rijk behoorde. Paus Leo de Grote, rond 450, benutte wel de zonnelymboliek in zijn kerstpreken, maar wees daarin ook elke gelijkstelling van Christus met de zon resoluut af. Hij sprak van *de verderfelijke opvatting van sommigen, voor wie deze plechtige feestdag van ons zijn belang zou onttelen, niet aan de geboorte van Christus, maar volgens hen aan het opgaan van de nieuwe zon*¹⁸.

Bovendien biedt een tekst van Augustinus aanwijzingen dat al rond 300 in het Westen het kerstfeest werd gevierd op 25 december, dus vóór het Edict van Milaan in 313¹⁹. De hevige vervolging die in 303 onder Diocletianus begon, moet het enthousiasme onder christenen voor een heidens Romeins feest ook niet hebben vergroot²⁰.

Maar beide data, 25 december en 6 januari, worden volgens Talley²¹ begrijpelijk als we uitgaan van het Paasfeest, hoogtepunt en centrum van het christelijk jaar en

lange tijd de enige feestdag, buiten de zondagen, die men vierde. Alleen van daaruit was de geboorte immers te begrijpen, van daaruit ging men dus terugrekenen. Joodse geleerden waren van mening dat bij de aartsvaders, Abraham, Isaac en Jacob, geboortedag en sterfdag op eenzelfde datum waren gevallen. De christenen namen dit gedeeltelijk over, maar vervingen de dag van Jesus' geboorte door die van zijn conceptie. Dit accent op de conceptie werd waarschijnlijk gelegd om de mensheid van Christus te beklemtonen, die door sommige groepen christenen ontkend werd.

Jesus zou dus door Maria ontvangen zijn op dezelfde datum als Hij gestorven is. De traditie plaatste zijn dood op de 14^e Nisan. Maar de omrekening van de joodse naar de Juliaanse kalender gebeurde in oost en west op twee verschillende manieren. In het oosten, waar men een Aziatische versie gebruikte, was april de lentemaand en kwam men uit op 6 april, in het westen was maart de lentemaand en kwam men uit op 25 maart. Als Jesus dus ontvangen was op 25 maart, viel zijn geboorte 9 maanden later, dus op 25 december. Voor het oosten was dat 9 maanden na 6 april, dus 6 januari. Augustinus zegt: *Wij geloven dat Hij is ontvangen op dezelfde dag dat Hij ook heeft geleden en zo beantwoordt de schoot van de Maagd aan het onaangeroerde graf waar Hij werd neergelegd* ²².

De geboorteviering van Christus was meteen ook het begin van het Liturgisch jaar, dus het begin ook van de lezing van een van de evangelies. Welk evangelie hing af van de regio. In Constantinopel en Klein-Azië was dat het evangelie van Johannes. Deze begint in zijn proloog met de Menswording: *het Woord is vlees geworden*, maar noemt dan meteen Johannes de Doper, met wie hij verder gaat. Daarop volgt het wijnwonder van Cana, dat Johannes besluit met de zin: *Dit was het eerste teken van Jesus ... en hij openbaarde er zijn glorie*. Dit houdt in dat niet alleen zijn menswording, maar ook zijn doop in de Jordaan en het wonder van Cana *epifanieën* van Hem zijn, openbaringen van wie Hij werkelijk is.

In Jeruzalem las men Mattheus, het meest joodse evangelie, en hij begint, na de stamboom van Jesus, met het bezoek van de Driekoningen.

In Alexandrië, waar Marcus de eerste bisschop was geweest, begon men natuurlijk met diens evangelie – en Marcus begint meteen met Christus' doop in de Jordaan. Daarom vierde men te Alexandrië op 6 januari die doop als zijn epifanie, zijn openbaring, waarbij Gods stem klonk: *Gij zijt mijn Zoon, mijn veelgeliefde; in u heb ik welbehagen*. (Mk. 1/11) ²³.

Te Rome vinden we rond 25 december, naast de proloog van Johannes (*en het Woord is vlees geworden*) lezingen uit Lukas en Mattheüs. Ook de afbeeldingen in de catacomben wijzen er op: het feest betreft niet de Wijzen op zich, maar Jesus' geboorte.

In Gallië, waar een tijdlang oosterse invloed heeft geheerst, vierde men in 361 de *Epiphania* op 6 januari. Ammianus vertelt dat Julianus, neef van keizer Constantijn en generaal, op die datum dat feest meevierde, maar ook hier gaat het duidelijk om de geboorte: een latere tekst spreekt van *ta genethlia*, de geboorte ²⁴.

VERDUBBELING

Tegen het einde van de 4^e eeuw begint men in het oosten, eerst in Syrië en Constantinopel, de datum van 25 december over te nemen voor de geboorte. Men was overtuigd dat die datum juist was. Chrysostomos, priester te Antiochië, verklaart in 386: *sinds een tiental jaren weten we pas op welke datum Christus werkelijk geboren is*. In Egypte had de nieuwe datum heel wat tegenstand te overwinnen: hij werd pas ingevoerd rond 430. Jerusalem volgde toen ook, maar daar keerde men al snel weer terug naar 6 januari, om pas eind 6e eeuw terug te gaan naar 25 december. Maar 6 januari blijft de voornaamste viering in het oosten: de *epifanie*, ook wel als *theofanie* aangeduid. Het hoofdthema blijft, behalve te Jerusalem, ook de doop van Christus ²⁵.

Afb. 4. De befaamde Driekoningenscène op een 12e eeuws kapiteel te Autun, dat het wekken door de engel weergeeft: de Wijzen slapen gekroond, de onderste heeft een baard en zal de oudste zijn, de bovenste, met een snor, is wakker. De engel wijst hem op de ster.

In het westen gaat men rond die tijd ook de viering van 6 januari overnemen, mét de naam epifanie, maar als secundaire viering ten opzichte van Kerstmis. De Driekoningen verhuizen naar 6 januari, tezamen met de doop van Christus en het wonder van Cana: de *tria miracula*, de drie wonderen, die in het oosten, maar ook in Gallië al eerder samen gevierd werden. Op de duur zullen de viering van Jesus' doop en van Cana in het Westen naar de volgende zondagen verhuizen. De betekenis van de drie Wijzen verschrompelt dan tot de *openbaring* (epifanie) *aan de heidenen* in plaats van *openbaring van de menswording aan heel de wereld* ²⁶.

REVANCHE

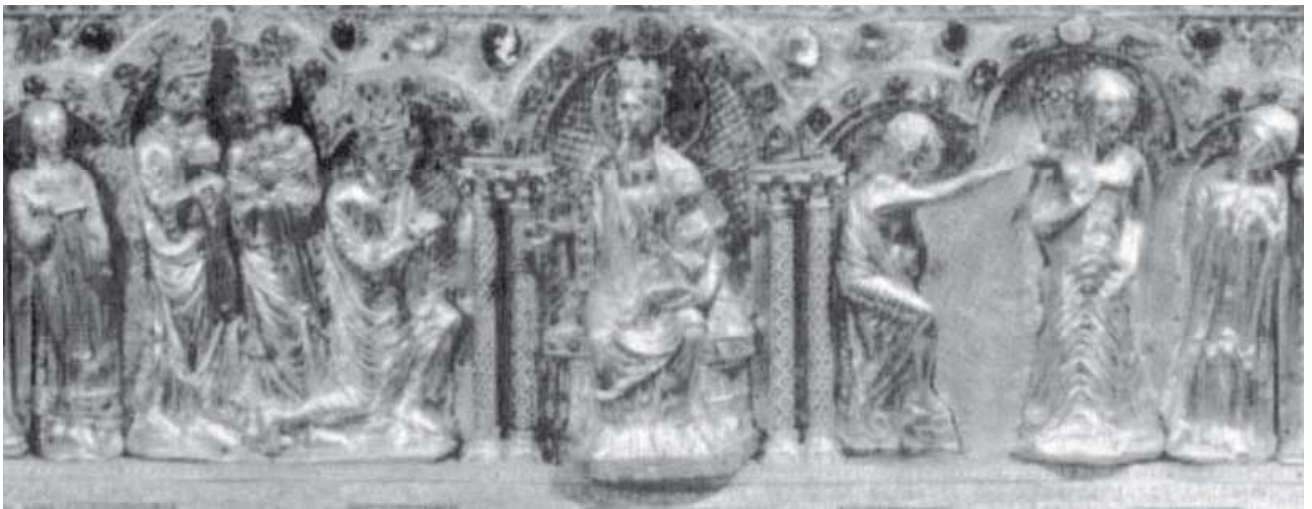
Maar vanaf de 12^e eeuw zullen ze een eclatante revanche krijgen. De kroniek van Robert de Torigny, abt van de Mont Saint Michel, meldt dat in 1158 in de kerk van Sint Eustorgius, iets buiten de stad Milaan, de relikven van de Driekoningen waren ontdekt, de lichamen waren zelfs nog gaaf... ²⁷. Deze vermelding is uniek en vindt in geen enkele andere contemporaine tekst een bevestiging.

Wel zijn er te Milaan twee bisschoppen met de naam Eustorgius geweest. De eerste (344–±350) was de tweede voorganger van de bekende Ambrosius (374–397). Een anonieme *Vita* (levensbeschrijving) vertelt dat hij uit een adellijke familie te Constantinopel stamde, als gezant van keizer Constantijn naar Milaan kwam en daar door het volk tot bisschop werd gekozen. Constantijns moeder Helena zou hem de relieken van de Driekoningen hebben meegegeven.

Maar in de vele geschriften van Ambrosius worden deze relieken nergens vermeld. Wel heeft er buiten de stadsmuren een door Eustorgius gebouwd kerkje uit de vierde eeuw bestaan, waar hij zou zijn begraven, maar dit is later verwoest en in de achtste eeuw vrijwel volledig herbouwd.

Een tweede Eustorgius is te Milaan bisschop geweest van 512 tot 518. Deze is nooit in verband gebracht met de Driekoningen noch met zijn naamgenoot. Een anonieme bron uit begin achtste eeuw noemt een aantal Milanese beschermheiligen, maar niet de Driekoningen.

Na grondig onderzoek van alle versies van de *Vita* van Eustorgius besluit Hofmann, dat er te Milaan vóór de 12e eeuw wel een traditie over hem bestaat, doch niet een over de Driekoningen. Maar uit eind 12e eeuw stamt één versie, afkomstig uit de kerk van Sankt Pantaleon te Keulen(!), die wel de schenking van Helena aan Eustorgius vermeldt. Abt Isengrim van Ottobeuren die in 1168 de relieken gezien heeft, verklaarde dat de lichamen *vrijwel ongeschonden, als door balseming bewaard* waren. Een hoge ouderdom zullen ze dus niet hebben gehad ²⁸.

Afb. 5. Onderpaneel van het voorfront van het Schrijn in de Dom te Keulen. In het midden Maria met kind die zich beiden met uitgestoken handen keren naar de Wijzen links, van wie de oudste knielt en de beide anderen staan, iets naar elkaar toegekeerd. Uiterst links een dienaar. Rechts van Maria, maar van haar afgekeerd, de Doop van Jesus door Johannes in de Jordaan. Zijn hoofd is omgeven door een nimbus. De Jordaan stroomt (zoals bij al dergelijke afbeeldingen) omhoog om Jesus onderlichaam te bedekken. Uiterst rechts een figuur (engel?) die het gewaad van Jesus klaar houdt.

Het complete voorfront geeft zo beide tradities weer: de westelijke van 25 december met de epifanie-openbaring van de geboorte door de komst van de Magi, de oostelijke met de epifanie-openbaring door de Doop ²⁹.

Toen keizer Frederik Barabarrossa (1152-1190) in 1158 dreigde Milaan te belegeren, bracht men ijlings allerlei waardevolle zaken die zich buiten de muren bevonden binnen de stad. Daarbij waren drie lichamen uit het kerkje van Eustorgius, die men voor die van de Driekoningen hield. Robert van Torigny vermeldt niet dat dit met enige plechtigheid gebeurde, hetgeen op zich begrijpelijk is gezien de oorlogssituatie ³⁰.

Milaan werd ingenomen, kwam weer in opstand en werd een tweede keer ingenomen en grotendeels verwoest in 1162. Een grote steun daarbij voor de keizer was aartsbisschop Rainald of Reginald van Keulen, tevens kanselier van het Heilige Roomse Rijk. Wegens zijn verdiensten kreeg hij de relieken van de Driekoningen mee.

De *Gesta Friderici imperatoris in Lombardia* van een anonieme Milanees, melden onder het jaar 1164: *De elfde dag van Juni nam Rainald, kanselier en aartsbisschop van Keulen, de lichamen van de heilige Nabor en Felix en van de heilige Belijder N., naar men zei, plus drie lichamen in een grote kist die in de kerk van St Eustorgius had gestaan, en die naar men zegt van de Drie Wijzen waren. Hij nam die mee naar Keulen.* Ook andere kronieken melden dit, zij het beknopter en zonder de toevoeging 'naar men zegt' ³¹. De onbekende auteur had mogelijk enige twijfel over de echtheid van de relieken. De buitengewoon goede conservering van de lichamen, het feit dat tussen 1162 en 1164 er geen melding van werd gemaakt en dat tot circa 1300 geen enkele Milanese bron zich beklagt over het verlies van deze toch uiterst waardevolle relieken, kan er op wijzen dat hij niet de enige was. Zouden de Milanezen de keizer om de tuin hebben geleid ³²?

Onderweg naar zijn bisschopsstad kondigt Rainald, in een brief van 12 juni uit Vercelli, vol trots de Keulse burgers aan, dat hun stad binnenkort nog beroemder zal worden door de relieken van de Driekoningen. Zijn reisroute is niet precies bekend. In elk geval is hij via Vienne aan de Rhône gereisd, dat toen tot het Duitse (Heilige Roomse) Rijk hoorde en vandaar waarschijnlijk door de Jura naar de Rijn. Op 23 juli kwam hij te Keulen aan, mogelijk door het poortje dat nu nog Driekoningenpoortje heet ³³. Keulen vierde feest. Toen het koor van de Dom klaar was liet men een enorm reliekschrijn bouwen, 2,10 meter lang, 1,10 breed en 1,70 hoog, het grootste schrijn uit de Middeleeuwen. In 1181 begon goudsmid Nicolaas van Verdun er aan te werken, maar het werd pas na zijn dood voltooid in 1230 ³⁴. Nog altijd is het in de Dom te bewonderen. Keulen wordt als bedevaartsstad nog belangrijker dan het al was en de verering van de Driekoningen verspreidt zich door heel het Duitse Rijk.

LIMBRICHT

Een getuigenis daarvan vinden we nog in de oude Salviuskerk te Limbricht. De zeven gewelfvakken van de absis zijn gevuld met afbeeldingen van de jeugd van Christus. In het middelste vak, in de as van de kerk en recht achter het altaar, staan

Afb. 6. Detail van de vorige. De Wijzen dragen zeer rijke gewaden en kronen, versierd met edelstenen. De drie leeftijden zijn duidelijk aangegeven:

- Rechts een knielende figuur, die zijn gave aanbiedt in een soort reliekenkastje. Hij draagt een lange baard en is duidelijk de oudste.
- Links een man van middelbare leeftijd met een korte baard.
- In het midden de jongste, nog baardeloos, die zich naar de linkse toekeert, mogelijk om de oudste meer tijd te gunnen zijn gave aan te bieden.
Beiden dragen hun gaven in rijk versierde cibories, die ze vasthouden met door hun gewaad bedekte handen ³⁵.

tussen de geboorte en de herders – in een ongewone volgorde zou je in eerste instantie zeggen – de Drie Koningen afgebeeld op de dan al klassieke wijze: een oude man met lange baard die knielt en zijn geschenk aanbiedt, een volwassen man met korte baard die wijdbeens in het midden staat en die zijn baardeloze metgezel, die haastig aangerend komt, wijst op de ster. De Driekoningen op de ereplaats.

Niet zo verwonderlijk als we bedenken dat de opdrachtgever van deze schilderijen Frederik was, broer van kasteelheer Christiaan en formeel pastoor van de kerk. Maar deze Frederik was tevens deken van het belangrijke kapittel van de Sankt Severin, een van de oudste kerken van Keulen (oudste fundamenten al uit ± 350) ³⁶. Hij heeft als opdrachtgever duidelijk zijn stempel op die schilderijen gedrukt. Om te beginnen al door de keuze van de schilder. De schildertechniek met duidelijke zwarte contouren, die door kleurvlakken worden gevuld, werd toentertijd te Keulen veel gebruikt ³⁷.

DE JEUGDCYCLUS IN DE ABSIS

- Alle afgebeelde gebeurtenissen nemen slechts één gewelfvak in beslag, behalve de eerste: de Annunciatie. Zowel voor Gabriël als voor Maria is een heel vak gereserveerd. Daarmee komt de Visitatie, die normaal in de cyclus thuis hoort, te vervallen. Nu kan dat esthetische redenen hebben: in de naar boven toe smaller worden gewelfvakken komen de twee figuren zo fraai tegenover elkaar te staan. Maar het biedt ook de kans Maria (en Gabriël) ten voeten uit af te beelden, hetgeen het belang van haar persoon onderstreept. Frederik moet een sterke verering voor Maria gehad hebben, hetgeen door andere details wordt bevestigd ³⁸.
- Zo komt Maria ook voor in de scène van de Christus' Hemelvaart, hoewel

haar aanwezigheid daarbij door Lukas nergens wordt vermeld. Zij is daar zelfs de voornaamste figuur: haar plaats is meteen aan Jesus' rechterhand, nog vóór Petrus, het hoofd van de apostelen.

- Dat Maria ook voor komt op de geboortescène en op die van de vlucht naar Egypte is logisch, maar ze komt opnieuw voor in het grote vak boven het altaar, het achtste tafereel, haar kroning door Jesus in de Hemel. Zeven is het heilige getal op aarde, want de week heeft zeven dagen: daarom zeven schilderijen voor de eigenlijke jeugdcyclus. Maar acht is in de christelijke traditie het getal dat het aardse overtreft, het hemelse. Daarom noemt men de zondag, waarop we Jesus' verrijzenis vieren, ook wel de achtste dag. Zo bijvoorbeeld Augustinus aan het einde van zijn grote werk *De Stad van God* ³⁹.

Dat Frederik de kroning van Maria liet afbeelden, onderstreept opnieuw zijn verering voor haar. Die wordt nog extra geaccentueerd door het in bloei staande boompje dat teruggrijpt op het gesloten, dus in knop staande exemplaar, aan de voeten van Gabriël bij de Annunciatie. Het onderstreept dat Maria's opdracht is voltooid.

DE CYCLUS IN DE RECHTE KOORTRAVEE

- De *eigenzinnigheid van de opdrachtgever*, zegt Louis Goosen, komt ook tot uiting in de plaatsing van Hel en Hemel ten opzicht van het Laatste Oordeel. Normaal had de Hemel rechts, de Hel links van Christus moeten staan, maar hier is hun plaatsing omgekeerd! Het zwaard voor de verdoemden, waarvan de gevestknop nog net zichtbaar is, moet dan ook van rechts uit zijn mond gekomen zijn aan de rechterzijde en de lelietak voor de uitverkorenen van links. *Het beeldprogramma is in Limbricht niet – zoals gewoonlijk – geconcipieerd vanuit het kerkship, maar vanuit de achterzijde van het koor* ⁴⁰. In samenhang met het feit dat het altaar niet tegen de absiswand staat, maar ongeveer anderhalve meter meer naar voren, wijst dit er op dat de priester achter het altaar stond, vanwaar hij ook het beste zicht had op de kroning van Maria, en vanwaar de Hel zich aan zijn linker- en de Hemel zich aan zijn rechterhand bevond.
- De overgang tussen de jeugdcyclus in de absis en die van de Uitersten in de rechte koortravee wordt gevormd door de afbeelding van de Hemelvaart. Volgens Goosen is deze een samenvatting van een Lijdenscyclus, die ook Kruisiging en Verrijzenis had kunnen omvatten. Maar is er ook niet een andere uitleg mogelijk? Tijdens een rondleiding enkele jaren geleden stelde een jonge vrouw mij de vraag: *Maar waar blijven dan Jesus' dood en verrijzenis?* En in een flits zag ik het: op

het altaar, dat vlak onder de Kroningsscène staat. Worden daar niet telkens weer Zijn dood en verrijzenis gevierd ‘totdat Hij wederkomt’? Het altaar zou dan door Frederik opgenomen zijn in het iconografisch programma van de schilderijen en daarmee de dubbele cyclus hebben voltooid. Het is een veronderstelling waarvoor ik geen bewijzen kan aanvoeren, maar die mij gezien de plaats van het altaar en de persoon van Frederik alleszins plausibel lijkt.

DE DRIEKONINGEN

Het lijdt dan ook geen twijfel dat de plaats van de Driekoningen in de cyclus welbewust is gekozen: in het middelste raam van de absis, in de as van de kerk, recht achter het altaar, dat aan de buitenzijde een extra versiering heeft van twee zuiltjes met kapiteeltjes die door een boog verbonden zijn. Zijn positie te Keulen bracht hem er toe hun deze ereplaats te geven. Had hij ook niet in ‘zijn’ Severinuskkerk te Keulen een altaar gesticht voor de patroon van Limbricht, Sint Salvius ⁴¹? Zo was de cirkel rond.

De Driekoningen hebben in Limbricht hun klassieke opstelling: de oudste knielt, neemt zijn kroon af en biedt zijn gaven aan, de middelste, een volwassen man, wijst op de ster in het Geboortetafereel en keert zich naar de jongste die haastig, met opgeschort gewaad, komt aangelopen.

Opmerkelijk is dat er een bescheiden inbreuk wordt gemaakt op de *Wet van het kader*, zoals geformuleerd door Emile Mâle (1862-1954), die zegt dat schilder en beeldhouwer zich steeds dienen aan te passen aan het architectonisch kader waarin ze werken ⁴². Alle taferelen houden zich daar nauwgezet aan. Dat blijkt uit de plaatsing van het bed bij de Geboorte en uit de schuine kandelaars en kaarsen bij de Kroning. Maar de oudste koning duwt zowel zijn kroon als zijn gave diep in de gewelfrib tussen zijn eigen vak en dat van de Geboorte ⁴³. Zo wordt de nauwe band tussen beide scènes, al aangegeven door de wijzende hand van de middelste koning, nog sterker beklemtoond.

Frederik zal het zich niet bewust zijn geweest, maar zijn Driekoningen hervonden zo hun positie uit de vroege Christenheid, zoals die is weergegeven in de catacomben van Priscilla. Hetgeen wil zeggen dat ze eigenlijk toch op de juiste plaats staan: ze openbaren de betekenis van Zijn geboorte.

Noten

- 1 Dit artikel wordt opgedragen aan de nagedachtenis van Math Vleeshouwers, die op 6 januari 2004, Driekoningendag, is begraven aan de zuidzijde van de Oude Salviuskerk, voor welke hij zich jaren lang zo heeft ingezet.
- 2 Afbeelding van grafscript Severa in F. Mancinelli, *Catacombes et Basiliques*, Florence, 1981, p. 7 en (beperkt) in J. van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst*, Nijmegen, 1992. Een vergelijkbare afbeelding uit de 4^e eeuw, maar zonder ster, staat in de catacomben van Calixtus: A. Baruffa, *Les catacombes de Calixte*, Rome 1989, p. 118 en p. 119. De oudere afbeelding uit de catacomben van Priscilla, waarvan

- ik geen reproduceerbare kopie heb kunnen vinden, wordt door Baruffa zelfs gedateerd op rond 200.
- 3 Hofmann, Hans, *Die heiligen Dreikönige*, Bonn, 1075, p. 73.
 - 4 Dictionnaire Encyclopédique du Christianisme Ancien, Paris 1990, II, pp. 1517-1518.
 - 5 Louis Goosen, *Van Andreas tot Zacheüs*, Nijmegen, 1992, p. 288.
 - 6 Dictionnaire..., t.a.p.
 - 7 Dictionnaire..., t.a.p.
 - 8 Hofmann, ..., t.a.p.
 - 9 Afgebeeld in J. van Laarhoven, o.c., p. 57.
 - 10 Goosen, o.c. p. 288.
 - 11 Goosen, o.c. p. 288.
 - 12 Goosen, o.c., p. 288, J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en Iconografie*, Bussum 1978, paragraaf 700.
 - 13 Goosen, o.c. p. 289.
 - 14 Goosen, o.c. p. 289.
 - 15 Aldus Chr. Mohrmann in haar Oratie, getiteld *Epiphania*, Nijmegen 1953.
 - 16 Zie hiervoor B. Botte, *Les origines de la Noël et de l'Épiphanie*, Leuven 1932, pp. 59-67 en Thomas J. Talley, *The origins of the Liturgical Year*, Minnesota, 1991, pp. 87-91.
 - 17 Zie Botte, o.c. pp. 68-71 en Talley, o.c. 103-107.
 - 18 Geciteerd bij Talley, o.c. p. 100. Hij haalt ook een andere tekst van Leo aan waar deze protesteert tegen christenen, die als ze de trappen voor de Sint-Pieter bestegen hebben, zich eerst omdraaien om naar het oosten te buigen.
 - 19 Talley, o.c., p. 86.
 - 20 Idem, o.c. p. 90.
 - 21 Zie voor de volgende alinea's zijn betoog op pp. 91-99.
 - 22 De Trinite, IV, 5, geciteerd bij Talley, o.c., p. 96.
 - 23 Talley, o.c. pp. 129-133.
 - 24 Idem, o.c. p. 141. Botte, o.c. p. 48. Deze Julianus († 363) zou weldra als keizer proberen het heidendom nieuw leven in te blazen, maar gedroeg zich toen nog als christen.
 - 25 Talley, o.c., pp. 134-141.
 - 26 Idem, o.c. pp. 141-147, vooral 146-147.
 - 27 Deze en de volgende alinea's berusten op Hofmann, o.c. pp. 75-80.
 - 28 Hofmann, o.c. p. 85.
 - 29 Afbeelding in Helmut Signon, *Getting to know Cologne*, Keulen 1977, p. 19.
 - 30 Hofmann, o.c. pp. 93-94.
 - 31 Geciteerd bij Hofmann, o.c. p. 97.
 - 32 Idem, o.c. p. 99.
 - 33 Idem, o.c. pp. 108-109.
 - 34 Wilhelm Nyssen, *Heiliges Köln*, Keulen 1975, afb. 27 en p. 23.
 - 35 Idem, o.c. afb. 28-29.
 - 36 Een kapittel is een college van geestelijken die aan een bepaalde kerk verbonden zijn om daar de getijden te verzorgen en ook wel andere kerkelijke diensten. Aan hun hoofd staan voor materiële zaken een Proost en voor religieuze zaken een Deken.
 - 37 Zie P.M. Le Blanc, *De gewelfschilderingen in de Sint Salviuskerk te Limbricht: een kunsthistorische plaatsbepaling*, in: F.Th.W. Smeets e.a., *LEMBORGH, het kasteel en zijn Sint Salviuskerk te Limbricht*, Assen 1984, pp. 250-252. Deze Keulse invloed is ook zichtbaar in de Nederlanden, b.v. in de Pieterskerk te Utrecht.
 - 38 Louis Goosen, *Enige iconografische notities bij de gewelfschilderingen van de Sint Salviuskerk te Limbricht*, in: Smeets o.c., pp. 1890-191. Op de grote devotie van Frederik voor Maria is mij gewezen door dhr. Goosen zelf tijdens een rondleiding.
 - 39 "Dat zevende tijdperk echter zal onze sabbath zijn; en het einde daarvan zal geen avond zijn, maar de dag des Heren, om zo te zeggen een eeuwigdurende achtste dag, geheiligd door de verrijzenis van Christus." In de vertaling van G. Wijdeveld, *De Stad van God*, Amsterdam, 1983 (2002⁴).
 - 40 Goosen, o.c. p. 225; vgl. ook p. 244.
 - 41 Smeets, o.c., p. 56 en 58. Deze stichting vond plaats in 1298.
 - 42 Zie zijn: *De religieuze kunst van de 11^e tot de 18^e eeuw*, Utrecht/Brussel, 1949.
 - 43 Smeets, o.c. p. 194: detailafb. 10.